

K U L T U R O Z N A W S T W O / C U L T U R W E T E N S C H A P P E N

ROCZNIKI HUMANISTYCZNE
Tom LXIX, zeszyt 5 – 2021
ZESZYT SPECJALNY / SPECIALE UITGAVE
DOI: <http://doi.org/10.18290/rh21695sp-11>

LUDO BEHEYDT

SUPERDIVERSITEIT EN CULTURELE MOBILITEIT IN EUROPEES HOGER ONDERWIJS: EEN CASESTUDIE IN CULTURELE GESCHIEDENIS

A b s t r a c t. Dit artikel toont aan hoe de veranderde Europese maatschappelijke context wijzigingen opdringt in de internationalisering van het hoger onderwijs. Het geeft aan dat internationalisering voornamelijk gefocust was op intensivering van mobiliteit van studenten en staf, met verwaarlozing van de drastische ommekeer teweeggebracht in de Europese gemeenschap door de alom om zich heen grijpende “superdiversiteit” (Vertovec, “Super-diversity” en *Super-diversity*). De “diversificering van de diversiteit” heeft in een paar decennia de Europese bevolking omgetoverd in een bijzonder complexe mensenmengeling, afkomstig uit verschillende oorden, met uiteenlopende religies en culturen. Het gevolg van deze ommekeer is het ontstaan van een dringende behoefte om “mobiliteit” opnieuw te gaan interpreteren en internationalisering te heroriënteren door “culturele mobiliteit” (Greenblatt) te introduceren. Het tweede deel van het artikel werkt dan heel concreet uit hoe culturele cursusinhoud bedoeld voor een internationaal studentenpubliek uit het hoger onderwijs, overeenkomstig Greenblatts principes van “culturele mobiliteit”, vorm kan worden gegeven door invoering van internationale inhoud en interculturaliteit.

Trefwoorden: internationalisatie; hoger onderwijs; superdiversiteit; culturele mobiliteit, culturele geschiedenis.

Prof. dr. LUDO BEHEYDT is emeritus hoogleraar *Civilisation et linguistique néerlandaise* van de Université Catholique de Louvain en was bijzonder hoogleraar *Cultuur der Nederlanden* aan de Universiteit van Amsterdam en de Universiteit Leiden. Hij publiceerde veel over taalverwerking en culturele identiteit. Hij is Europees eresenator vanwege zijn verdienste voor de Europese cultuur; correspondentieadres: Vilvoordsebaan 14A, 3020 Herent, België. e-mail: ludo.beheydt@skynet.be; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4567-9267>.

INLEIDING

Op het eerste gezicht lijkt de internationalisering van het hoger onderwijs (HO) in Europa sinds de start van het Bologna-proces in 1998-1999 een markant succes in termen van harmonisering en internationalisering van het HO (Vögle). Het Erasmus-mobiliteitsprogramma heeft de uitwisseling van studenten en staf gestimuleerd, heeft bijgedragen tot samenwerking en harmonisering van curricula en certificering van diploma's en heeft internationale onderzoeksprojecten bevorderd. Niettemin heerst er nog steeds een verwarrende variatie in hoger-onderwijssystemen en accreditatie ervan en blijkt de voortgang in mobiliteit te stagneren (Huisman). Bovendien hebben de Europese HO-instellingen bij de internationalisering van het HO een aanzienlijk deel van het Europese intellectuele potentieel verwaarloosd, door onvoldoende in te spelen op de maatschappelijke veranderingen van de laatste dertig jaar, veranderingen hoofdzakelijk veroorzaakt door fundamentele diversifiërende invloeden van migratie (European Commission Communication COM 2020 625 final). Die veranderingen vereisen een nieuw theoretisch en conceptueel denkkader voor de beschrijving en uitwerking van internationalisering in het HO. De kritische voorzet voor zo'n kader en een mogelijke praktische implementatie ervan in concrete cursusinhoud voor het HO is het doel van dit artikel.

Als basis voor het denkkader kan het concept "superdiversiteit" in aanmerking komen zoals dat is geïntroduceerd en uitgewerkt door Steven Vertovec ("Super-diversity"). Vertovec observeerde aanvankelijk in de Britse bevolking wat hij noemde een "transformative diversification of diversity" en stelde vervolgens vast dat die diversifiëring van de diversiteit zich zowat in de hele West-Europese bevolking heeft doorgezet (Vertovec, *Super-diversity*). Die omwenteling in de diversiteit omvat drie fundamentele maatschappelijke veranderingen. De eerste verandering is kwantitatief: West-Europese landen zijn immigratielanden geworden met sterk verhoogde etnisch-culturele diversiteit. De tweede verandering is kwalitatief: er is een grotere diversiteit aan landen van herkomst, talen, religies, leeftijden, opleidings-niveau, verblijfsstatuten gekomen, zodat de herkenbare multiculturaliteit aan het verdwijnen is. Daarmee gaat een derde verandering gepaard, namelijk de normalisering van de diversiteit: leven in diversiteit is niet langer een uitzondering maar de regel. Die drie fundamentele veranderingen zijn bovendien in voortdurende interactie, in wat Vertovec noemt:

a dynamic interplay of variables among an increased number of new, small and scattered, multiple-origin, transnationally connected, socio-economically differentiated and legally stratified immigrants who have arrived over the last decades. (Vertovec, "Super-diversity" 1024)

Deze complexe vermenigvuldiging en interactie van factoren, die ook de doelpopulatie van internationalisering van het HO ingrijpend veranderen, nemen overhands toe en als het de primaire taak is van internationalisering om democratisch en inclusief te zijn in de rekrutering van studenten, dan zal de uitdaging van de superdiversiteit in de nabije toekomst de belangrijkste contextuele factor worden voor de internationalisering (Gogolin). Superdiversiteit als uitgangspunt voor de nieuwe oriëntering van de internationalisering van het HO dient zich dan aan, omdat de multiculturele benadering zoals die in de vorige eeuw gebruikelijk was te zeer gefixeerd was op specifieke minderheidsgroepen en te weinig rekening hield met complexe interacties tussen variabelen als etniciteit, taal, leeftijd, culturele achtergrond, migratiepatroon, opleiding, gender, religie, migratiestatus en locatie.

Diversiteit is, jammer genoeg, niet de eerste prioriteit geweest in het internationaliseringsbeleid van het hoger onderwijs van de laatste jaren. Tot nog toe is internationalisering en studentenmobiliteit voornamelijk een middenklassefenomeen geweest, harmonieus gebaseerd op het concept van Europa als een conglomeraat van cultureel homogene naties. Vandaar dat studentenuitwisselingen over de Europese binnengrenzen heen, vooralsnog te zeer beschouwd geweest zijn als culturele uitwisselingen tussen herkenbare nationale culturen. Daardoor is de begeleidende onderliggende intentie van de inspanningen van de Europese Commissie op het gebied van mobiliteit nagenoeg exclusief gericht geweest op ondersteuning en bevordering van samenwerking tussen natiestaten.

Al is internationalisering in de Europese HO instellingen nog steeds geïnspireerd door de negentiende-eeuwse idee van nationale culturen, de werkelijkheid is anders. Vandaag is Europa niet langer verdeeld in culturele naties. De vermeende en geïnstitutionaliseerde uniforme nationale gevoelens die eens aan de basis lagen van internationalisering, moeten plaats maken voor de acceptatie van een groeiende heterogeniteit van studenten in taal, cultuur en religie. De nieuwe realiteit van superdiversiteit van talen en culturen in het profiel van de Europese studentenpopulatie roept vragen op van rekrutering, taalaanbod, geschiktheid van curriculumaanbod, cursusinhoud en onderwijsstrategieën in geïnternationaliseerd hoger onderwijs.

Deze bijdrage introduceert een nieuwe benadering van culturele cursusinhoud voor een internationaal studentenpubliek, gebaseerd op Stephen Greenblatts model van “culturele mobiliteit”. Een eerste deel presenteert het theoretische denkkader van “culturele mobiliteit” zoals dit is uitgewerkt door Greenblatt in zijn *Mobility Studies Manifesto* (2010) en dat als model fungeert voor de opzet van een internationale cursus die de “superdiversiteit” van de hedendaagse studentenpopulatie als uitgangspunt neemt. Daarbij komen ook de implicaties daarvan aan bod voor de principes die de internationalisering van cursusinhoud moeten sturen. Een volgende deel biedt dan een casestudie van een academische cursus cultuurgeschiedenis over “Culturele identiteit van de kunst der Nederlanden” volgens de principes van “culturele mobiliteit”. Afsluitend volgt dan een nog een concluderende discussieparagraaf.

1. “CULTURELE MOBILITEIT” EN “SUPERDIVERSITEIT”

Om de vigerende mobiliteitspraktijk te innoveren, zal de internationalisering in het hoger onderwijs een nieuwe benadering moeten introduceren, zeker als ze met succes de *European Education Area by 2025* wil bereiken, waarin:

educational attainment and achievement should be decoupled from social, economic and cultural status, to ensure that education and training systems boost the abilities of every individual and enable upward social mobility. (European Commission Communication COM 2020 625 final)

zoals die wordt geadviseerd door de Europese Commissie. Dan zal internationalisering veel meer op een superdivers studentenpubliek gericht moeten zijn. Tot nu toe zijn de doelstellingen die geformuleerd zijn vooral gericht geweest op harmonisatie en erkenning van cursussen. De noodzaak om in te spelen op de behoeften van de groeiende groep superdiverse studenten is grotendeels verwaarloosd in het internationaliseringsbeleid van de hoger onderwijsinstellingen en is daardoor te weinig inclusief geweest.

Hoewel de huidige opdeling in culturen als stabiele, tijdloze en herkenbare entiteiten een academische mythe is, blijven cursusontwikkelaars de fantasie van de onveranderlijkheid en coherentie van culturen als vanzelfsprekend aannemen (Greenblatt 3-4), waarbij ze het transnationale, multiculturele, multireligieuze en meertalige profiel van de hedendaagse studenten negeren, evenals hun dringende behoefte aan democratische participatie in

de context van internationale concurrentie (Marginson & van der Wende). Stephen Greenblatt merkt daarbij terecht op dat het permanent veranderende sociale landschap en de versnelde globalisering oudere ideeën van geworteldheid en autochtonie niet uitgevlakt hebben. Internationale cursussen exclusief baseren op culturele vermenging of anderzijds exclusief op een geglobaliseerde, homogene monocultuur, zou een ontkenning betekenen van de realiteit en in tegenspraak zijn met de cultuurpolitiek van de Europese Unie die ernaar streeft “the unique patchwork of national, regional and local cultures inside the European Union” (Vassiliou) te waarborgen.

Streven naar een uniforme geglobaliseerde culturele inhoud houdt het gevaar in van een jammerlijk verlies aan diversiteit in topkwaliteitsonderwijs. In dat opzicht is het Europese beleid zoals voorgesteld in de Lissabon Strategie om de nationale opvoedingssystemen op één lijn te brengen en een eenvormig Europees opvoedingssysteem na te streven terecht bekritiseerd door een expertisegroep van de International Association of Universities (2012), vanwege het gevaar van culturele teloorgang en verwatering. Anderzijds ontkennen helemaal op maat van absolute culturele diversiteit gesneden cursussen de realiteit van culturele continuïteit die in ontvangende lokale culturen heerst. Bovendien negeren ze ook de terechte behoefte van studenten die deelnemen aan mobiliteitsprogramma's om vertrouwd te geraken met de cultuur van het ontvangende land.

De uitdaging voor internationale cursussen in het hoger onderwijs zal er dus in bestaan om het juiste evenwicht te vinden tussen de erkenning van de hedendaagse superdiversiteit enerzijds en het respect voor het erfgoed van de lokale culturen anderzijds. Om deze paradox adequaat aan te kunnen pakken is het volgens Greenblatt (2) noodzakelijk zich volledig rekenschap te geven van “the vitally important dialectic of cultural persistence and change” die hij beschouwt als een onophoudelijk proces van “culturele mobiliteit”. In termen van geïnternationaliseerde cursusontwikkeling betekent rekening houden met culturele mobiliteit enerzijds de erkenning dat er grenzen zijn aan de culturele continuïteit die gedeeltelijk de culturele identiteit bepaalt. Anderzijds impliceert culturele mobiliteit voortdurende aandacht voor de dynamiek in de culturele identiteit, die aangestuurd wordt door een proces van hybridisatie dat ontstaat bij ontmoetingen tussen culturen (Burke).

De basisdialectiek tussen geworteldheid en verandering, tussen onveranderlijkheid en dynamiek, die volgens Greenblatt de essentie uitmaakt van culturele mobiliteit, doet zowel afbreuk aan de aanname van cultureel stabiel essentialisme als aan het geloof in absoluut cultureel relativisme. In een

poging om culturele studies te heroriënteren in volle erkenning van culturele mobiliteit, stelt Greenblatt in zijn *Mobility Studies Manifesto* vijf principes voorop die als richtlijnen kunnen gelden voor een nieuwe koers.

Die vijf principes zijn (Greenblatt 250-253):

First, *mobility must be taken in a highly literal sense.* [...]

Second, *mobility studies should shed light on hidden as well as conspicuous movements of peoples, images, texts and ideas.* [...]

Third, *mobility studies should identify and analyze the “contact zones” where cultural goods are exchanged.* [...]

Fourth, *mobility studies should account in new ways for the tension between individual agency and structural constraint.* [...]

Fifth, *mobility studies should analyze the sensation of rootedness.* [...]

Het toepassen van deze set principes als richtlijnen voor cursusontwikkeling in het Europese hoger onderwijs moet leiden tot een totaal nieuw type cursus, dat beter het superdiverse Europese studentenpubliek respecteert, betreft en insluit, en tegelijk ook gemakkelijker toegang biedt tot specifieke betekenispatronen die de Europese culturele entiteiten identificeren. Aan de hand van een exemplarische casestudie van een cursus “Kunst der Nederlanden in de vroegmoderne tijd, 1450-1650” voor een Europees studentenpubliek, zal worden aangetoond welke verreikende gevolgen de toepassing van deze principes heeft voor geïnternationaliseerde cursusontwikkeling. De keuze voor juist deze casestudy is interessant omdat het hier om een periode in de kunstgeschiedenis gaat waarvan de culturele identiteit het vaakst essentialistisch is geïdentificeerd en verwoord (zie bijvoorbeeld Alpers; Schama; Brown).

2. CASESTUDIE: EEN CURSUS “KUNST DER NEDERLANDEN IN DE VROEGMODERNE TIJD”

Heel in het algemeen zal de toepassing van die vijf principes op een cursus kunstgeschiedenis die cursus in de eerste plaats tot een studie maken van wat Michael Baxandall benoemde als “the period eye”, dat is een studie van de attitude die het publiek van een kunstenaar aannam om complexe visuele stimuli zoals kunstwerken te benaderen. Die attitude moet volgens Baxandall worden beschouwd als het product van een specifieke collectieve ervaring in een welbepaalde culturele omgeving (Baxandall 38). Zo’n studie zal moeten duidelijk maken dat

some of the mental equipment a man orders his visual experience with is variable, and [that] much of this variable equipment is culturally relative, in the sense of being determined by the society which has influenced his experience. (Baxandall, *Painting* 40).

In de tweede plaats zal de toepassing van die vijf principes de cursus ook tot een studie maken van culturele ontmoeting en uitwisseling, door de aandacht te vestigen op processen van interactie, invloed, imitatie, toe-eigening, integratie, assimilatie, weerstand, afwijzing en hybridisatie (Burke; Greenblatt).

De casestudie van de kunst der Nederlanden in de vroegmoderne tijd (1450-1650) die hier exemplarisch uitgevoerd wordt, is een weloverwogen keuze, aangezien er een opvallende discussie bestaat onder kunsthistorici over de culturele identiteit van de kunst in die periode (De Jongh; Schwartz, “The destigmatization”, “Johannes Vermeer” en “There is”; Brown; DaCosta Kauffmann) en aangezien gedurende die periode de Republiek der Nederlanden wel eens aangehaald is als een voorbeeld van culturele hybriditeit, culturele ontmoeting en culturele mobiliteit (Burke 73-74; Frijhoff & Spies), hoewel niet altijd in die terminologie.

2.1 MOBILITEIT IN DE LETTERLIJKE BETEKENIS

Een systematische uitwerking van de vijf principes van Greenblatts manifest (2010) voor een cursus kunst der Nederlanden, leidt ons om te beginnen naar de letterlijke betekenis van mobiliteit. Rekening houden met de feitelijke mobiliteit van kunstenaars zal betekenen dat er in de cursus ruimte moet zijn voor de beschrijving van reisroutes en trajectpatronen van kunstenaars. Enkel op basis van de feitelijke mobiliteitspatronen zal het mogelijk zijn de ermee gepaard gaande metaforische bewegingen van invloeden – van oppervlakkig naar diepgaand, van lokaal naar globaal, van weerstand naar acceptatie – te verklaren. De mobiliteit van Nederlandse en Vlaamse kunstenaars was al vanaf het midden van de vijftiende eeuw heel gebruikelijk. Daarmee ging uiteraard buitenlandse beïnvloeding gepaard. De beroemde Vlaamse primitief Rogier van der Weyden (1399-1464) was een van de eerste kunstenaars uit de Nederlanden waarvan bekend is dat hij een reis ondernam naar Italië. In het Jubileumjaar 1450 ging hij naar Rome.

Vanaf de zestiende eeuw werden reizen naar Italië heel populair onder Vlaamse en Nederlandse kunstenaars (*Fiamminghi*), die vaak hun opleiding bekroonden met een reis naar Rome, Florence, Venetië, etc. om persoonlijk

kennis te maken met de kunst van de Italiaanse renaissance. Dat hun kunst daardoor beïnvloed werd, maar niet noodzakelijk haar eigenheid verloor, laat zich gemakkelijk vaststellen. Zo observeren we bij Van der Weyden een opmerkelijke invloed van de Italiaanse elegantie die hij had ontdekt in het werk van Fra Beato Angelico, maar toch overschaduwde die niet zijn eigen Nederlandse karakteristieken (Hoogewerff 28-29). Opmerkelijk is dat die aanwezigheid van Van der Weyden in Italië ook voor de Italiaanse kunst niet zonder gevolg gebleven is. Zij heeft er onder meer zijn bewonderaarster Bianca Maria Visconti toe aangezet de Italiaanse schilder Zanetto Bugato naar Van der Weydens atelier in Brussel te sturen om er vertrouwd te geraken met de Vlaamse olieverftechniek (Kemperdick 136).

Zo heeft het tweerichtingsverkeer wederzijdse beïnvloeding veroorzaakt, die de hele renaissance doorging en die bijvoorbeeld door Carel van Mander (27) werd onderkend in zijn *Schilder-Boeck* uit 1604, toen hij schreef dat Italië zijn schilders naar de Nederlanden stuurde “om in Vlaender nieuw borsten te suyghen”, maar tegelijk erkende dat de Nederlandse schilders als Jan van Scorel (1495-1562) of Hendrick Goltzius (1558-1617) sterk beïnvloed werden door de Italiaanse kunst. De assimilatie van Italiaanse invloeden door hun reis naar Italië was bij sommige Nederlandse kunstenaars zelfs zo sterk dat zij betiteld werden als “Italianisanten” of “Romanisten”, namen die oorspronkelijk zelfs een negatieve connotatie hadden omdat ze als een bezoedeling van de Nederlandse eigenheid werden ervaren door de kunstkritiek van de vroege twintigste eeuw (Dacos 14). In de context van een – hier voorgestelde – Europese cursus over Nederlandse kunst is het fascinerend dit proces van hybridisatie en assimilatie dat tot individuele diversificatie leidde te bestuderen. Dit proces gaande van regelrechte imitatie, toe-eigening, selectieve ontlening tot subtiele persoonlijke interpretatie legt het verband tussen feitelijke mobiliteit en de intrigerende dialectiek van geworteldheid en mobiliteit bloot. En het is deze dialectiek van culturele ontmoeting, culturele hybridisatie en interculturaliteit die een superdivers publiek van studenten het best kan aanspreken omdat die direct refereert aan hun persoonlijke situatie.

2.2 ZICHTBARE EN VERBORGEN BEWEGING VAN MENSEN, BEELDEN, TEKSTEN EN IDEEËN

Bij de zichtbare en verborgen beweging van mensen, beelden, teksten en ideeën zal het in de betrokken periode zeker noodzakelijk zijn te beginnen bij

de opvallende invloed van binnenkomende vreemde kunst en meer bepaald van de massaal geïmporteerde Italiaanse gravures en etsen op de kunst van de Nederlanden. De reproductie in prenten van beroemde renaissance-schilderijen stelde de kunstenaars uit de Lage Landen in staat kennis te nemen van buitenlandse kunst. De boom in prentenproductie gedurende de renaissance had een enorme invloed op de schilderkunst in de Nederlanden (Landau & Parshall, 1994). Italiaanse prenten gebaseerd op het werk van Rafaël en Michelangelo maakten Nederlandse en Vlaamse schilders vertrouwd met de Italiaanse kunst, ook als ze zelf niet de gebruikelijke *grand tour* naar Italië hadden gemaakt. Zo waren er de prenten van de Italiaanse graveur Marcantonio Raimondi naar het werk van Rafaël die massaal verspreid werden in de Lage Landen. Ze leidden er bijvoorbeeld de Nederlandse schilder Lucas van Leyden toe naakten te introduceren in zijn werk en op Italiaanse wijze drama te ensceneren in zijn schilderijen.

Maar opnieuw was de invloed wederzijds, want op zijn beurt kopieerde Raimondi landschappen uit een prent van Van Leyden. Behalve zulke openlijke ontleningen waren er ook meer verholde vormen van ontlening en hybridisatie, soms geïnspireerd door bewuste heimelijkheid en insubordinatie. Een berucht voorbeeld is Pieter Bruegel de Oude, die onverdachte, vertrouwde katholieke thema's zoals *De volkstelling in Bethlehem* of *De prediking van Sint Johannes de Doper*, die acceptabel waren onder het katholieke Spaanse bewind, overnam, maar heimelijk verholde subversieve tekenen van rebellerende mobiliteit opnam als reactie tegen het Spaanse repressieve religieuze regime (Beheydt, *Eén en toch apart* 97-99).

Omgekeerd eigenden Noord-Nederlandse schilders zich, in de zeventiende eeuw, toen katholieke afbeeldingen in de protestantse Nederlandse Republiek niet langer getolereerd werden, toch katholieke thema's toe, maar ze pasten die zodanig aan dat ze niet stoorden voor protestantse ogen. Daardoor veroorzaakten ze op hun beurt culturele hybridisatie. Zo recupereerde Rembrandt van Rijn bijvoorbeeld een doodsbedscene van de Heilige Maria, die overduidelijk katholieke connotaties had, en paste die handig aan, onder meer door weglating van door protestanten verfoeide kaarsen en kruis, zodat zijn ets *De dood van de maagd* (1639) acceptabel werd voor protestantse ogen (Barker). Dergelijke voorbeelden van mengtechnieken, verhulling en hybridisatie zijn bij uitstek geschikt om de fundamentele dynamiek van culturele mobiliteit die door diversiteit van publieke en kunstenaars leidt tot "the creativity of reception and the renegotiation of meaning" (Burke) te illustreren. Tegelijk bieden zulke voorbeelden van culturele confrontatie

aanknopingspunten voor discussie over beeldcultuur met studenten met uiteenlopende religieuze en culturele achtergronden. Betekenis en receptie van attributen, motieven, personages, locaties en rituelen in de iconografie kunnen de aanzet vormen voor een werkelijk inclusief cultureel debat dat als verrijkend wordt ervaren door een superdivers studentenpubliek.

2.3 “CONTACTZONES” WAAR CULTURELE GOEDEREN WORDEN UITGEWISSELD

De aandacht voor contactzones waar cultuurgoederen worden uitgewisseld is bijzonder belangrijk omdat plekken waar intens intercultureel contact plaatsvindt, leidt tot cultuurvermenging en hybridisatie van de lokale kunst. Dat geldt voor de Italiaanse renaissancehoven, dat geldt voor het hof van Rudolf II, maar dat geldt zeker ook voor zo'n invloedrijke contactzone in de Nederlanden als het prentenatelier *In de Vier Winden* dat de schilder-graveur Hieronymus Cock (1517-1570) en zijn vrouw Volcxken Diericx (ca.1525-1600) in 1548 in Antwerpen openden of voor de zeventiende-eeuwse kunstkamers. Het prentenatelier *In de Vier Winden* fungeerde niet alleen als een internationaal verkooppunt voor prenten maar was tegelijk een van de belangrijkste Europese ontmoetingsplaatsen voor kunstenaars, kunsthandelaars en kopers in de zestiende eeuw. Het was een uitwisselingsplek waar vruchtbare wederzijdse beïnvloeding van culturen plaatsvond, waar duizenden prenten verhandeld werden en waar nieuwe kunsttrends zich manifesteerden. Zo werkte de vermaarde Italiaanse graveur Giorgio Ghisi er vanaf 1550 en maakte er zes grote platen, waaronder een kopie van Rafaëls beroemde fresco *De school van Athene*, die op zijn beurt bijvoorbeeld het schilderij *De bruiloft te Kana* (ca 1670) van Jan Steen beïnvloedde (Wheelock). Zo fungeerde deze prentenwinkel, waarvan trouwens ook de inheemse Pieter Bruegel de Oude een gewaardeerd medewerker was, als een invloedrijke prikkel in de culturele mobiliteit van de Nederlandse kunst.

Naast de prentenwinkels waren ook de privé kunstkamers met collecties lokale en buitenlandse kunstwerken erg belangrijke ontmoetingsplaatsen waar internationale verzamelaars prospecteerden en als “mobiliteitsactiveerders” fungeerden tussen de verwachtingen van de opdrachtgevers en de competenties van de kunstenaars. Typische voorbeelden daarvan vinden we afgebeeld op schilderijen van kunstkamers, zoals *De schilderijengalerij van Cornelis van der Geest* (1628) van Willem van Haecht of *Aartshertog Leopold Wilhelm in zijn Galerij te Brussel* (1685) van David Teniers de jonge. Analyse van het functioneren, de output en de verzamelingen van dergelijke

prentenwinkels en kunstkamers reveleert patronen van smaakverandering, assimilatie, imitatie, compromis en toe-eigening die inzicht bieden in de spanning tussen conservatieve culturele hardnekkigheid en progressieve culturele nieuwsgezindheid. Voor een superdivers internationaal studentenpubliek bieden zulke analyses aanleiding tot een eigen receptie en tot een culturele positionering die niet ingeklemd wordt door verplichte acceptatie van essentialistische visies.

2.4 SPANNING TUSSEN INDIVIDUELE ONDERNEMINGSZIN EN STRUCTURELE BEPERKING

Die spanning tussen de persoonlijk drang van de individuele kunstenaar en de druk van de maatschappelijke verwachting kan gemakkelijk aan bod komen in een analyse van de veranderde sociale positie van kunstenaars onder invloed van veranderde maatschappelijke omstandigheden. In de loop van de vijftiende tot de zeventiende eeuw greep er in de Nederlanden een opvallende structurele verandering plaats in de sociale status van de kunstenaars en die bracht een radicale artistieke verandering teweeg, zowel iconografisch als stilistisch (Beheydt, *Eén en toch apart* 125-128). In de vijftiende eeuw kwamen schilders als Jan Van Eyck, Rogier van der Weyden en Dirk Bouts volgzzaam tegemoet aan de verwachtingen van hun opdrachtgevers aan het hof of van de kerk, terwijl het hen niet belette hun individuele smaak en talent te manifesteren. Van Eyck vervulde de behoefte van het Bourgondische hof aan pronk en praal en expressie van vrome religiositeit, Van der Weyden beantwoordde de hang naar passionele en dramatische beleving van de godsdienst die leefde onder het volk en Bouts sloot aan bij de golf van verstilde innerlijkheid die onder impuls van de *Devotio Moderna* haar intrede deed in de cultuur der Nederlanden (Beheydt, “Een semiotische”).

Met de opkomst van de moderne mercantiele burgermaatschappij in de Nederlandse Republiek in de zeventiende eeuw, verwierven kunstenaars een nieuwe sociale positie als ambachtslui en begonnen zij met de ogen strak op de markt gericht te werken voor de smaak van een rijk geworden burgerpubliek en schilderden ze intieme burgerlijke interieurs, decoratieve stillevens, herkenbare lokale landschappen en familieportretten. De opkomende koopmansmaatschappij droeg op die manier bij tot een artistieke omwenteling die de aard van de culturele identiteit van de kunst van binnenuit veranderde. Inzicht in dit proces kan aanleiding zijn tot discussie over verschillen in publieksverwachting bij studenten met uiteenlopende culturele achtergronden.

2.5 DE SENSATIE VAN GEWORTELDHEID

De analyse van de sensatie van geworteldheid die, ondanks voortdurende artistieke mobiliteit, uit de schilderkunst der Nederlanden naar voren komt, kan aangepakt worden door de specifieke Nederlandse kenmerken aan de orde te stellen, zoals die zich in een bepaalde periode aftekenen (Beheydt, *Eén en toch apart*; Brown). Voor de schilderkunst van de vroegmoderne tijd kan die zowel iconografisch (Schama) als stilistisch (Alpers) als cultuurhistorisch (Westermann; Schama) worden uitgewerkt.

Voor Europese studenten van superdiverse herkomst die aan een uitwisselingsprogramma deelnemen, zal het een relevante ervaring zijn te ontdekken hoe de Vlaamse en Nederlandse kunst van de vroegmoderne tijd erf dienstbaar is aan haar eigen traditie en toch voortdurend in beweging is in confrontatie met telkens weer ontwrichtende én verrijkende nieuwe invloeden. In dit tijdsgewricht van superdiversiteit is de systematische bevraging van de culturele identiteit van de kunst bijzonder belangrijk om studenten bewust te maken van het paradoxale karakter van elke culturele identiteit. Studie van de cultuur als een proces van permanente mobiliteit door de tijd, met in de achtergrond toch de erkenning van een continuïteit die de culturele identiteit bepaalt, kan mee bijdragen tot het inzicht dat interculturele ontmoetingen en invloeden geen bedreigingen hoeven te vormen voor de culturele identiteiten in Europa. Altijd al zijn culturen in beweging geweest, maar de dynamiek van imitatie, verzet, verwerking, emulatie, integratie en assimilatie geeft de culturele identiteit steeds nieuwe kracht. Inzicht in het evoluerende betekenispatroon van een cultuur is voor een internationaal studentenpubliek belangrijker dan de kennismaking met een gecanoniseerde presentatie van de “belangrijkste” kunstwerken.

3. DISCUSSIE

Het zal ondertussen duidelijk geworden zijn dat cursussen die aandacht besteden aan de evoluerende betekenispatronen die kunstenaars van een specifieke culturele gemeenschap creëren in confrontatie met interculturele invloeden, beter geschikt zijn om studenten van de superdiversiteitsgeneratie aan te spreken en te motiveren dan academische cursussen die bij de traditionele presentatie van de nationale kunst blijven. Bestuderen hoe de stevig gewortelde traditie reageert op vernieuwende invloeden maar ook op

verstorende en soms ontwrichtende krachten van vreemde culturen, verhoogt de kans op een gevoel van herkenning bij studenten met een heel gevarieerde achtergrond en versterkt tegelijk de idee van Europa als een leefbare lappendeken van culturen die nog steeds in staat is een geïnternationaliseerde cultuur voort te brengen die respect opbrengt voor diverse culturen en individualiteit.

Cultuur bestudeerd vanuit een mobiliteitsperspectief hoeft niet noodzakelijk en zeker niet exclusief een loftuiting te worden op creatieve vernieuwing, de studie kan evengoed inzoomen op vijandige reacties teweeggebracht door interculturele ontmoetingen en de verwerking daarvan. Erkenning van de onvermijdelijke reacties van weerstand, frustratie, afkeer en verwerping kan bijdragen tot een beter inzicht in en begrip van internationalisering en interculturaliteit.

Als zodanig stemmen cursussen ontworpen volgens de principes van Greenbergs *Cultural Mobility Manifesto* beter overeen met het meer omvattende concept van internationalisering in het hoger onderwijs dat gedefinieerd wordt als “the process of integrating an international, intercultural or global dimension into the purpose, function or delivery of tertiary education” (Knight 2). Cursussen opgezet volgens de principes van culturele mobiliteit vergemakkelijken bovendien studentenparticipatie en interactieve colleges, want ze bieden een gediversifieerd internationaal publiek meer kansen tot persoonlijke interactie met de inhoud van de cursus. Als alternatief voor de gecanoniseerde presentatie van de klassieke Vlaamse en Nederlandse kunstwerken is een kritische, problematiserende mobiliteitsvisie op de cultuur der Nederlanden beter aangepast aan de hedendaagse superdiverse Europese studentenpopulatie. Ze nodigt studenten uit om zich vanuit hun eigen identiteit persoonlijk te betrekken bij actuele discussie betreffende identiteit en internationalisme. Ze zet aan tot een persoonlijk parcours in de Vlaamse en Nederlandse kunst in directe confrontatie met de eigen identiteit. Inzicht in de fundamentele mobiliteit van de culturele identiteit nodigt uit tot kritische interactie vanuit de mobiliteit van de eigen identiteit. Dat is het uiteindelijke doel dat nieuwe internationale cursussen, zoals de hier voorgestelde, nastreven.

Het inzicht dat culturele identiteit niet een gestolde essentie is maar het steeds wisselende product van continu onderhandelde betekenisuitwisseling en beeldbeïnvloeding stelt evenzeer de essentialistische aanname van culturele onveranderlijkheid in vraag als het geloof in absoluut cultureel relativisme en opent voor de studenten perspectieven op inclusieve en democratische praktijken.

BIBLIOGRAFIE

- Alpers, Svetlana. *The Art of Describing. Dutch Art in the Seventeenth Century*. The University of Chicago Press, 1983.
- Barker, Mary Christine. "Transcending Tradition: Rembrandt's *Death of a Virgin* 1639: A Re-Vision." *Dutch Crossing*, vol. 34, nr. 2, 2010, pp. 138-161.
- Baxandall, Michael. *Painting and Experience in Fifteenth Century Italy*. Oxford University Press, 1972.
- Baxandall, Michael. *Schilderkunst en leefwereld in het Quattrocento*. SUN, 1986.
- Beheydt, Ludo. *Eén en toch apart. Kunst en cultuur van de Nederlanden*. Davidsfonds & Waanders Uitgevers, 2002.
- Beheydt, Ludo. "Art and Cultural Identity of the Low Countries." *Lectures for the XXIst century*, onder redactie van Bart Raeymakers, Leuven University Press, 2008, pp. 261-284. .
- Beheydt, Ludo. "Een semiotische interpretatie van het werk van de Vlaamse primitieven tegen de achtergrond van de Bourgondische cultuur." *De Nederlandstalige cultuur internationaal. Centraal-Europa en de Lage Landen*, onder redactie van Jana Engelbrechtová, Univerzita Palackého v Olomouci, 2015, pp. 3-37.
- Beheydt, Ludo. "European influence of Dutch and Flemish Art." *Dutch-Flemish-Central European Relations*, onder redactie van Jana Engelbrechtová, Palacký University in Olomouc, 2015, pp. 9-23.
- Brown, Christopher. *The Dutchness of Dutch Art*. Amsterdams Centrum voor de Studie van de Gouden Eeuw, Universiteit van Amsterdam, 2002.
- Burke, Peter. *Cultural Hybridity*, Polity Press, 2009.
- Dacos, Nicole. "Om te zien en te leren." *Fiamminghi a Roma. Kunstenaars uit de Nederlanden en het Prinsbisdom Luik te Rome tijdens de renaissance*, onder redactie van Hans Devischer, Snoeck Ducaju & Zoon, 1995, pp. 14-31.
- DaCosta Kaufmann, Thomas. *Toward a geography of art*. The University of Chicago Press, 2004.
- De Jongh, Eddy. "Real Dutch art and not so-real Dutch art: some nationalistic views of seventeenth-century Netherlandish painting." *Semiotus: Netherlands Quarterly for the History of Art* 20, 1990, nr. 92, pp. 197-206.
- European Commission Communication COM(2020) 625 final. "Achieving the European Education Area by 2025." Europese Commissie. ec.europa.eu/education/resources-and-tools/document-library/eea-communication-sept2020_nl. Geraadpleegd 30.9.2020.
- Frijhoff, Willem, en Marijke Spies. *Dutch Culture in a European Perspective. Hard-Won Unity*. Van Gorcum & Palgrave Macmillan, 2004.
- Gogolin, Ingrid. "The Challenge of Super Diversity for Education in Europe." *Education Inquiry*, vol. 2, nr. 2, 2011, pp. 239-249.
- Greenblatt, Stephen (editor). *Cultural Mobility: A Manifesto*. Cambridge University Press, 2010.
- Hoogewerff, Godefridus J. *De Noord-Nederlandsche schilderkunst*. Martinus Nijhoff, 1947.
- Huisman, Jeroen. "Europeanisation and higher education: comfortable bedfellows?" *University adaptation in difficult economic times*, onder redactie van Paola Mattei, Oxford University Press, 2014, pp. 118-136.
- International Association of Universities. *Affirming Academic Values in Internationalization of Higher Education: A Call for Action*. 2012, iau-aiu.net/IMG/pdf/affirming_academic_values_in_internationalization_of_higher_education.pdf. Geraadpleegd 30.9.2020.

- Kemperdick, Stephan. *Rogier van der Weyden*. Könemann, 1999.
- Knight, Jane. "Updated Internationalisation Definition." *International Higher Education*, vol. 33, 2003, pp. 2-3.
- Landau, David, & Peter Parshall. *The Renaissance Print. 1470-1550*. Yale University Press, 1994.
- Leask, Betty. "Bridging the Gap: Internationalizing University Curricula." *Journal of Studies in International Education*, vol. 5, nr. 2, 2001, pp. 100-115.
- Marginson, Simon, & Marijk van der Wende. "Globalisation and Higher Education." *OECD Education Working Papers*, vol. 8, 2007. Doi: 10.1787/173831738240.
- Schama, Simon. *The Embarrassment of Riches. An Interpretation of Dutch Culture in the Golden Age*. Fontana Press, 1987.
- Schwartz, Gary. "The destigmatization of art geography: a preliminary to the study of the Dutchness of Dutch art." *Nationale identiteit en historisch besef in Nederland*, onder redactie van Els Kloek & Leen Dorsman. *Utrechtse Historische Cahiers*, vol. 14, nr. 4, 1993, pp. 1-14.
- Schwartz, Gary. "Johannes Vermeer was not a typical Dutch artist." *De Gids*, vol. 167, 2004, nr. 5-6, pp. 445-450 (English edition). Vertaling: "Johannes Vermeer was geen typisch Hollandse schilder." *De Gids*, vol. 167, nr. 5-6, 2004, pp. 445-450 (Nederlandse uitgave).
- Schwartz, Gary. "There is no Such Thing as 'Dutchness' or 'Flemishness' in Seascape Painting." *The Low Countries: Arts and Society in Flanders and the Netherlands*, vol. 23, 2015, pp. 88-97.
- Van Mander, Carel. *Het Schilder-boeck van Carel van Mander. Het leven der doorluchtige Nederlandsche en Hoogduitsche schilders*. Amsterdam, Wereldbibliotheek, 1946 (oorspronkelijke uitgave 1604).
- Vassiliou, Androulla. "Cultural diversity, global politics and the role of Europe." Speech at Harvard University, Boston, 28 February 2014, europa.eu/rapid/press-release_SPEECH-14-165_en.htm?locale=en. Geraadpleegd 15.04.2020.
- Vertovec, Steven. "Super-diversity and its implications." *Ethnic and Racial Studies*, vol. 30, nr. 6, 2007, pp. 1024-1054.
- Vertovec, Steven. *Super-diversity*. Routledge, 2014.
- Vögle, Eva Maria. "20 Years of Bologna – a story of success, a story of failure." *Innovation: The European Journal of Social Science Research*, vol 32, issue 4, 2019, pp. 406-428. Doi: 10.1080/13511610.2019.1594717.
- Westermann, Mariët. *A Worldly Art. The Dutch Republic 1585-1718*. Prentice Hall & Harry N. Abrams, 1996.
- Wheelock, Arthur. "De bruiloft te Kana." *Jan Steen. Schilder en verteller*, onder redactie van H. Perry Chapman, Wouter Kloek & Arthur K. Wheelock. Waanders Uitgevers, 1996, pp. 238-240.

SUPER-RÓŻNORODNOŚĆ I MOBILNOŚĆ KULTUROWA
W EUROPEJSKIM SZKOLNICTWIE WYŻSZYM:
STUDIUM PRZYPADKU HISTORII KULTUROWEJ

Streszczenie

Europejski kontekst społeczny wymusza zmiany w umiędzynarodowieniu szkolnictwa wyższego. Autor wskazuje na fakt, że do tej pory internacjonalizacja koncentrowała się na intensyfikacji mobilności studentów i pracowników, pomijając drastyczny zwrot dokonany w społeczności europejskiej wskutek wszechobecnej „super-różnorodności” (Vertovec, “Super-diversity” i *Super-diversity*). W ciągu kilku dziesięcioleci „dywersyfikacja różnorodności” przekształciła europejską populację w wysoce złożoną mieszaninę ludzi, pochodzących z różnych miejsc, o różnych religiach i kulturach. Rezultatem tego zwrotu jest pilna potrzeba ponownej interpretacji terminu „mobilność” oraz reorientacji internacjonalizacji poprzez wprowadzenie „mobilności kulturowej” (Greenblatt). W drugiej części artykułu autor omawia to, w jaki sposób treści kursów kulturowych przeznaczonych dla międzynarodowej społeczności studentów szkół wyższych, zgodnie z zasadami „mobilności kulturowej” Greenblatta, poprzez wprowadzenie elementów międzynarodowych i interkulturowości.

Słowa kluczowe: internacjonalizacja; szkolnictwo wyższe; super-różnorodność; mobilność kulturowa; historia kulturowa.

SUPER-DIVERSITY AND CULTURAL MOBILITY
IN EUROPEAN HIGHER EDUCATION:
A CASE STUDY IN CULTURAL HISTORY

Summary

The present article shows how the changing societal context in Europe is imposing a reshaping of the internationalisation of higher education. It argues that internationalisation has mainly focused on intensifying the mobility of students and staff, but has neglected the drastic change in European society brought about by “super-diversity” (Vertovec, “Super-diversity” and *Super-diversity*), that “diversification of diversity” which, over a couple of decades, has transformed the population of Europe into a highly complex mixture of people from different places, with different languages, religions and cultures. The consequence of this sudden change is that there is now an urgent need to “move beyond mobility” and to reshape internationalisation through “cultural mobility” (Greenblatt) in course content and learning styles. The second part of this article elaborates on a proposal for concrete course content in line with Greenblatt’s manifest to modify conventional ways of thinking about mobility. Taking account of “cultural mobility”, the proposed course in the Cultural History of the Arts tries to create a balance between cultural persistence and cultural change by introducing international content and interculturalism. The case study thereby highlights possible directions for future internationalised course development.

Keywords: internationalisation; higher education; super-diversity; cultural mobility; cultural history.